

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ.Յ.Դ. ՎԵԹԵՐԱՆՆԵՐՈՒ ՖՈՆՏԻԹԻՒ 2

ՀԱՅԿԱԿ ԿՈՍՈՅԵԱՆ

ԶՈՐՍ ԱՆՁՆԱԶՈՀ
ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԸ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՂԶԻՆ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ

1949
ՏՊ. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
ՊԵՐՈՒԹ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Յ. Դ. ՎԵՔԵՐԱՆՆԵՐՈՒ ՑՈՆՏԻ

ՀԱՅԿԱԿ ԿՈՍՈՑԵԱՆ

ԶՈՐՍ ԱՆՁՆԱԶՈՀ

ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԸ

1949

ՅԳ. ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ

ՊԵՐՈՒԹ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Նոր սերունդի ազգային դաստիարակութեան համար կենսական է տալ դրուագներ հայ ազատագրական շարժումէն:

Մեր երիտասարդները միշտ կը փնտռեն երկեր, որոնք նուիրուած ըլլան հայ ժողովուրդի մղած հերոսական պայքարներուն: Ընդհակառակը կը խորշին պահպանողական տարրի («մեռանք, կորանք») պատմութիւններէն:

Իրական դէպք մըն է, որ այս գրքոյկով կը ներկայացնէ ընկ. Հայկակ Կոստյեան՝ ուսուցիչը «ԶՈՐՄ ԱՆՁՆԱԶՈՂ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐ»ուն, գրի առնուած խոր յուզումով և գունագեղ ոճով մը:

Ուսուցիչ Կոստյեան, այդ դէպքէն հազիւ տասնամեակ մը ետք, դարձաւ վարիչ դէմքը վան Բաղաքամիջի ապստամբութեան: Ինչ կառկած, որ չորս անձնուէր հայորդիներու արիութիւնը տեղ մը գրաւած էր իրենց ուսուցչին հայրուկ դառնալուն մէջ:

«ԶՈՐՄ ԱՆՁՆԱԶՈՂ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐ» գրքոյկը կարդալով, ընթերցողը իր մտքի և հոգիի տե-

սողութեամբ կը փոխադրուի պատմական Աղթա-
մար, հոն կը հանդիպի Դանիէլ վրդ. Չատոյեա-
նին, Իշխանին, Վանի Սարգիսին և նահատակ-
ուած պատանի Յակոբին:

Հեղինակը ջերմապէս շնորհաւորելի է, որ այս
գրքով առիթ կ'ընծայէ մեր երիտասարդնե-
րուն անմար պահելու կրակը իրենց սրտին մէջ
և պատրաստուելու նոր գոհողութիւններու
ի փառս յաւիտենական հայրենիքին:

ԳՍԲՐԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ

ՉՈՐՍ ԱՆՁՆԱԶՈՅ ՊԱՏԱՆԻՆԵՐԸ

(Աղբամարայ դպրանոցի աւակերտական կեանքից)

Մտասլացք դէպի Ռշտունիք.— Աղթամար կող-
զին ու վանքը.— Աղթամարայ թեմական դպրանո-
ցը.— Ծաղկազարդի կիրակին Աղթամարում.— Ալե-
զարդ վանականը.— Ֆէղաջական խումբի մուտքը
կղզին.— Ծովապաշարումն ու կոուլի երեք օրերը.—
Աւագ Բը.— Աւագ Գը.— Աւագ Դը.— Խումբը հեռա-
նում է կղզուց.— Թուրք զինուորների մուտքը դէպի
Աղթամար.— Պատանի Յակոբի սպանութիւնը.—
Հայր Պողոսի հարցաքննութիւնը եւ նրա պատաս-
խանները.— Այց պատանի նահատակի շիրիմին.—

ՄՏԱՍԼԱՅՔ ԴԷՊԻ ՌՇՏՈՒՆԻՔ.—

Հայ Յեղափոխական շարժման ֆէդայական շրջա-
նը այնքան հարուստ է անձնագոհութեան և հերոսու-
թեան բազմաերանգ դրուագներով: Նրան ոգի և
չունչ տուող ազգակները ըզխում են ժողովրդածին
ինքնանուիրման ակունքներից, դրոշմ ունենալով
գերազանցապէս մաքուր և անսակարկելի հայրենա-
սէրի բիւրեղ գաղափարականութիւնը միայն:

Կեանքի վտանգը՝ մահուան ահը չբանում էր
անհետ, երբ վայրկեանը պահանջում էր գործ կատա-
րել: Այդ սրբազան պահին պատրաստ էին ժողովուր-
դի ծոցից ծնած ու սնած հայդուկ ֆէտայիները, նոյ-
նիսկ ծաղկափթիթ պատանիները, նետուելու վտանգի
յորձանուտը՝ երգով հեգնելու մահը: Հայրենի գոհա-

սեղանին ի սպաս ուսման սեղանից պատանի կեանքերն անգամ յառաջ ընկան խլելու մրցանիչը յանուն ժողովուրդի ազատութեան ու Մայր Հայրենիքի փրկութեան սուրբ գործին:

Ազատ հայրենիք, ազատ բոլոր տեսակի օտար տիրակալներից, ամեն տեսակի երկաթ-ոսկի շղթաներից ստրկաբոյր:

Եւ ահա այն ինչ որ դրի կ'առնեմ այժմ, կատարուած Աղթամարի դպրանոցի չորս պատանիների կողմից (պատիւ ամբողջ աշակերտութեան) ասկէ 42 տարիներ առաջ — ո՛չ վէպ է, ո՛չ յօրինուած պատկեր և ո՛չ էլ երեւակայական իրադրութիւն: Այլ իրապէս կատարուած կենդանի Գործ, ժամանակի յեղափոխական դաստիարակութեամբ թեւաւորուած Սերունդի — Նոր Սերունդի մի անձնագոհութեան սքանչելի դրուագ միայն, որն արձանագրել պարտ կը համարեմ, իբրեւ ժամանակակից ականատեսի և մասամբ էլ մասնակից ներկայի:

Քառասուններկու տարի յետոյ, իբրեւ վտարանդի ի հայրենեաց, մտաթօփէք սլացքով կը թեւածեմ ամայացած Վասպուրական, իմ այն օրերի անմատոյց ու սիգապանծ Ռչտունեաց աշխարհը՝ փռուած առ եզերք Վանայ ծովակին, մինչեւ ձորձորներն ու ծմակներն եզերող լեռնաչղթային, որոց վերեւ խօլական թափով թափառում են ոգիները իշխանի, Ռաֆայէլի և ուրիշ բազմաթիւ հայդուկների...

Ռչտունի՛ք... օրօրան հին և նոր հերոսների:

Առինքնող հող ու ջուր, ազամանդակերտ յիշատակարաններով երկարաձիգ մինչեւ դարերի աղջամուղը: Դո՛ւ, ինչպէս փարոս լուսարձակ, իմաստաւորում ես մեր ուղին անցեալից երկարող մինչեւ Ապագան, և՛ այսօր և՛ վաղը:

Ռշտունի՛ք... բեկոր Հայրենեաց, որք ու զար-
նուած :

Ափսո՛ս, բիւր ափսոս որ այսօր Աճիւն ու Մոխիր
է սփռուած լեռներիդ ամենի, իսկ կածաններդ անա-
պատի իժերն են սողոսկում: Սակայն: Մեք ու Վաղուայ
գալի՛ք սերունդների հոգու մէջ կ'առկայձիս, իբրև Հայ
իղձերու կապոյտ փիւնիկ. ու վաղը պիտի յառնես
մոխիրներէդ նո՛ր, Ազատ Հայրենի Այգաբացով...

ԱՂԹԱՄԱՐ ԿՂԶԻՆ ՈՒ ՎԱՆՔԸ.—

Բզնունեաց ծիծղուն ծովու շուշան մանեակն է Աղ-
թամար կղզեակը, Ռշտունեաց լեռնաշխարհի ամրոցն
անմատոյց, չըջափակուած ջրային ջինջ կապոյտ պա-
րիսպով:

Աղթամա՛ր, Արարչի աչքերից վայր ընկած մի
կաթիլ արցունք, փոխարկուած ժայռի և ջրի: Յարա-
ժամ ծփանք ու խաղ, ալիք ու ժայռ գրկախառնուում
ինչպէս յաւերժահարսեր, սակայն երբե՛ք չեն միա-
խառնուում, լուծուում փրփրուն կոհակների մէջ:

Կղզու կրճքին կաթած է երկնուց աստղերէն վայր
ընկած Սուրբ Խաչ Վանքը Արժոււնի: Նրա գմբէթը վեր
կը սլանայ իբրև բաշ Հայ Ճարտարապետութեան,
յատակազո՞ով Գագիկաչէն, կառոյցով գեղակերտ: Նուռ
ու ողկոյց որմնանկարներով բարձրաքանդակ, ակնա-
զարդ գունեղ:

Նրա մէն մի պատկերից Աստուածաշունչն է խօ-
սում: Մարգարէները, Յիսուան ու Առաքեալները մուրճ
բրիչով քանդակուած, ճարտարապետական յղացքով՝
հայատիպար խորհուրդով մեզ կը խօսին:

Մէկ հազարամեակից աւելի արծուի խոյանքով
գալիս է կանգուն և դարերու բնդմէջէն նա եղած է
ներշնչարան քրիստոնէական բագրինի վեհութեամբ,
պատգամելու մեզ հայ աշխարհի Յարութիւնը:

Նա ճշմարիտ պաշտամունքի ու հիացման յու-
շարձան է դարձել մեր զրկից քիւրտի համար, որի
ժողովրդական բանահիւստութիւնը ունի սերունդից
սերունդ փոխանցուած հետեւեալ պատկերաւոր ասաց-
ուածքը.

Դէրէ Աղթամարէ,

Տըչրա հատա

Ախար գամանէ:

(Վանքն Աղթամարայ կը տեւէ մինչև աշխարհի վախ-
ճան):

Քիւրտ բաղբակից ժողովուրդը գուսաներգեր է
Աղթամար կղզին սիրահար զոյգի երանգով՝ Լաւկի
Էրմանի (Հայ պատանի) երգախառն տաղերգութեամբ,
որի մէկ տարբերակն է Յ. Թումանեանի մշակած
Աղթամարը:

Քիւրտ հովիւ խաշնարած ցեղը խոր տպաւորումով
իւր բանահիւստական ստեղծագործութեան մէջ ակնա-
ծու յարգանք և գնահատանք ցուցադրած է երկրի
բնիկ տէր Հայի բարձր մշակութային կոթող՝ պատ-
մական դարերի կեանք զգեցած վանքին ու կղզիին:
Մեր ժողովուրդի քրիստոնէաշունչ ազգային վեհու-
թիւնն ու գերադասութիւնը տիրականօրէն ազգել է
քիւրտի ներաշխարհի վրայ, անկախ նրա ցեղային և
կրօնական ներհակ ըմբռումներից:

Այսպէս ծիծաղախիտ ծովու փրփրերախ ալիքնե-
րու դաշնակաւոր մեղեդիներուն մէջ օրօրուն Հայրենի
Աղթամար կղզին ու վանքը պիտի մնան անխորտակ
գաղափարի ներշնչարաններ... և՛ այժմ և՛ վաղը:

Աղթամար... Գաղափար ու միտք դարերի միջից խօսող: Հայ ոգին բիւրեղացած, մշտավառ առօրուշան ծովու ծփանքներով անմար:

Թշնամու տրորող կրունկի տակ հեծող իմ հայրենի ժայռ ու կոհակ, դէպի քեզ է սլանում այսօր իմ էութիւնը տարաշխարհից:

Անտէշ Աղթամար, թովի՛չ կղզեակ ու վանք...

Դէպի քեզ թող ձգտի նոր-սերունդը, յար և անմար ոգով գրահաւոր, մի օր քեզ նուաճած գտնելու իր թեւերով, բազուկով...

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԸ

1906—7 ուսումն. տարեշրջանին պաշտօնավարում էի թեմի նորաբաց Միջնակարգ Դպրանոցում, տեսչի օգնականի պարտականութեամբ: Այդ տարին Դպրանոցը գտնուում էր Աղթամար կղզու մէջ, տեղաւորուած վանքի հին ժառանգաւորացի շէնքերում, որոնք ծառայում էին սաների համար իբրեւ ննջարան և ճաշարան: Իսկ դասաւանդման համար օգտագործում էին հանգց. խաչատուր Կաթողիկոսի շինել տուած վեհարանի երկյարկանի շէնքի հինգ լուսաւոր սենեակները, ստեղծելով դպրոցական արդիական անհրաժեշտ յարմարութիւնները, որոնցից զուրկ էր վանքի հին ժառանգաւորացը:

1907—8 երկրորդ ուսումն. շրջանին, դպրանոցը տեղափոխուեցաւ կղզուց դուրս, Ախավանքը, որ գըտնւում է Աղթամարայ կղզու հանդիպակաց ցամաքաւորին: Դուրսի տանը կամ Ախավանքում գտնուում էր Կաթողիկոսարանի յատուկ յարկարաժինը ուր ապրում էր Կաթղ. Տեղապահը, միաբան երկու վարդապետ,

ների հետ: Այստեղից ղեկավարում էին թեմի ազգ. հոգեւոր իշխանութեան թէ վարչական, թէ կրօնական գործերը ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան կանոնադրութեան:

Ախավանքում գտնուում էին վանքի ընդարձակ ազարակը, տնտեստունը իւր բոլոր բաժանմունքներով. — հողագործական, կաթնատնտեսական, լծկան ու կաթնատու կենդանիների ու ոչխարների հօտերով: Չոյգ ջրաղացները, մէկ նորատունկ պտղատու մեծ այգի, ուռուսու այգի (*) անուշով ծանօթ:

Ախավանքը ծովափին լինելով ունի հրաշալի և օդասուն դիրք, տեղ-տեղ ծովափից 10—25 մէթր միայն հեռու:

Նա թաղուած է իր շրջապատի ընդարձակ և դարեւոր ընկուզենիների, զանազան ծառ ծառաստանների պուրակների մէջ, միշտ կանաչ, միշտ հովասուն:

Ունի մշտահոս առատ առու-առուակներ, որոնց ակունքը եղիրով լեռնաշղթայի ստինքներն են, անուշահամ, սառնորակ: Օր ու գիշեր ոռոգելով վանքի հանդն ու արտօրայքը, այգին ու բանջարանոցը, աշխատցնելով Չոյգ ջրաղացները, խոխոջելով կը թափին ծովը Աղթամարայ:

Գարնան և ամրան ամիսներին Ախավանքը իրական դրախտի մի պատառիկ է փռուած մանչող ու

*) Արեւելեան պատերազմին 1878 թ. մի ուսու գինուր գերի ընկնելով կը յաջողի նողոպրիլ ու ապաստանիլ Աղքամար, Այսեղ կը կապուի վանքի հետ. ել չի վերադառնար իր հայրենիք: Այս ուսը անվարձ ինքն իրեն կը նուիրէ վանքին: Տնկում եւ մեակում է մի ընդարձակ այգի, ծովի եզերքին, բարձր քարափին: Այս այգին իր աճունով կոչուում է ուռուսի այգի:

մնչող ծովափին, հազար լեզու թռչնոց ճռուողիւնով համերգուած . . .

Ահա այս ծովահայեաց հովասուն վայրում, 1905 թ. հիմնադրուեցաւ, Լեռնապարի Դաշնակցութեան անդրանիկ ղեկավար՝ Ազատութեան Զինուոր^{*)}, Իշխանի ցուցմունքով թեմի դպրոցական երկյարկանի շէնքը, որն իր ժամանակին արժէքաւոր նշանակութիւն ունեցաւ թեմի կրթամշակութային գործին, նպաստելով ժողովրդական զարթոնքին և յեղափոխական սերունդի թէ՛ դաստիարակչական, թէ՛ մարտական գործին:

Ուսման տաճարի երկյարկանի շէնքը բաղկացած էր 16 մեծ, լուսաւոր և օդասուն սենեակներից, 8-ը առաջին յարկը, միւս 8-ը վերի յարկաբաժինը, իրենց մէջ ունենալով երկու ընդարձակ և լայն սրահներ, որոնք ի հարկին օգտագործուեալ էին աշակերտական ներկայացումների համար, ստեղծելով բեմական յարմարութիւններ:

Թատերական ներկայացումները Ռշտունիքում առաջինը պատկանում է Աղթամարի նոր դպրանոցին, որ Դաշնակցութեան շինարար ջանքերով, գալիս էր փոխարինելու վանքին հին ժառանգաւորացին, սրահից մէկ քառասնամեակ առաջ:

Նոր Դպրանոցը գիշերօթիկ էր. աշակերտները հաւաքել էին թեմին պատկանող բոլոր գլխաւոր գաւառներից, Շատախ, Մոկս, Հայոց-Ջոր, Գաւաշ, Կառկառ, Խիզան, Սպարկերտ, Ողմ, Մարմտանք և այլն: Առանձին ընտրութեամբ առնուեալ էին առողջ և

*) Լեռնապարեան իր գործունեութեան մեջ Իւսիաներ իւր բոլոր գումարները կ'ըստրագրէր այդ կոչումով:

ԻՇԵԱՆ (1882—1915) Լեռնապարի հայդուկ դեկավար
(Նկարուած 24 տարեկանին Վանի մէջ)

ընդունակ նկատուած մանուկ պատանիները: Գիշերօթիկների թիւը 60—70ի մէջ էր: Հազիւ 10—12 հոգի թոշակատուներ. մեծ մասը սովորում էր վանքի հաշւոյն: Սաների բոլոր պէտքերը, գրական, սնունդը, հագուստը, պաշտօնէութեան վճարումները կը հոգացուէին Աղթամարի հասոյթներով ու յատկապէս Փռթկու Ս. Գէորգ վանքի ժողովարարութիւնից գոյացած դրամական եկամուտից. շնորհիւ Իշխանի ձեռք առած ազդու միջոցներին, տարեկան 250 օսմ. հնչուն սկիի մի գումար տալիս էին Փռթկու վանքի ժողովարարները: Նիւթապէս ապահովուած դպրանոցի նպատակն էր Միջնակարգի լրիւ աստիճանին լրացնելով, իր թեմի գաւառներին հասցնել կրթական հասարակական գործիչներ, առաջին առթիւ: Ապա ունենալ գիւղատնտեսական բաժինները, գործնականօրէն վարժեցնել աշակերտներին արդիական հոգամշակման, կաթնատնտեսութեան ու մեղրուպահութեան ճիւղերի հետ:

Աղթամարայ հին ժառանգաւորաց դպրոցի այս ձեւափոխումը կատարուեց Դաշնակցութեան ջանքերի շնորհիւ 1905—6 ուսումն. տարուց՝ առաջին տարին կղզու մէջ և յաջորդ 1906—7 տարեշրջանից սկսած դրսի Տան՝ Ախավանքի նորակառոյց շէնքի մէջ:

ԾԱՂԿԱՁԱՐԳԻ ԿԻՐԱԿԻՆ ԱՂԹԱՄԱՐՈՒՄ

1907 թուին Մարտ 29 (Նոր տոմար) Ծաղկազարդի կիրակին, ազատ եւ գաւառացի պատանիներին համար գրաւիչ օր լինելով, դպրանոցի վերի կարգի պատանիների փափաքով ուղեցինք լինել գարնան առաջին կանաչութիւնը հագած գրաւիչ կղզու վրայ,

զբօսնել պճնած ցամաքամասում, վերապրել մէկ տարի
առաջ այդտեղ անցուցած դպրոցական կեանքի մեր
երէկը:

Ծաղկագարդի նախընթաց շաբաթ երեկոյ նստե-
ցինք փոքր մակոյկի մէջ: Կարճ ըոպէներէց յետոյ
պատանի թիավարների, վարժ ու համաչափ շարժու-
մով, դուրս եկանք բաց ծովը: Մեր մակոյկը կենսու-
րախ խինդ ու ծիծաղով բեռնաւորած, օրօր-չորոր
կը սուրար մուգ կապոյտ ալիքների վրայ, դանդա-
ղասլաց թռչունի արագութեամբ, դէպի աղջամուղջի
գիրկը նիրհող կղզին:

Յաջորդ օրուայ մեր ծրագիրն էր, մէկ անգամ էլ
չրջիլ ամբողջ կղզին, բարձրանալ Բաֆֆու ժայռի
կատարը, հոն վայելել մեր թեթեւ նախաճաշը, դիտե-
լու և արբենալու զմայելի գարնան առաջին հով ու
զովի մէջ, բնութեան շնաշխարհիկ, կախարդական
համայնապատկերը վասպուրական աշխարհի: Սիփա-
նից նէմրութ, Գրգուռ, Եղիրովի ձիւնապատ լեռնա-
քաղաքները ամպածրար, Արտօս գագաթը ծովու հա-
յելու մէջ նայող հսկայի պէս. Արեւելքում մշուշաօ-
պատ լեռնանովիտն Հայոց-Չորի, ապա Շամիրամա-
րերդը ու դաշտը վանայ, Արծուարոյն վարագը...
Բոլորը, մէկ քանգմէկ նկարչական, ծովու ծփանքների
ու ալեաց վէտվէտումների մէջ՝ կարօտ վրձինի ու
ներկի կենդանագրութեան:

Յետ այնու ծովային զբօսանք կատարել մօտա-
կայ Առ Տէր կղզեակը, որ տարուայ ապրիլ և մայիս
ամիսներին իւրայատուկ փարթամ բուսականութեամբ,
Սիվտակ Բանջարի ու Պօղիկի աճեցուն խտութեամբ
հազար երամ վայրի թռչնոց համար թուխսի և ձա-
ղահաման պտտապարան է: Այս մենաւոր կղզեակը
թռչնարնակ, իր ջինջ եթերակամարով, արտասուքից

աւելի յտակ ծովու ջրերով, ունի վայրի մի առինքնող նկարչութիւն: Այնտեղ ծովու ալիքները անդադար կը ծեծեն, կը շոյեն ու կը համբուրեն կղզու ժեռ ափերը, բայց բնաւին չեն պղտորիր, չեն տղմտիր, որքան էլ գայրազին լինին ալիքների մուռնչները:

Այո՛, մէկ անգամ էլ, (և այժմ խորհում եմ վերջինը եղաւ այդ) պատանի աշակերտներուս հետ զրուցել ու կենդանի տպաւորութեամբ արձանագրել նըրանց հոգու և արտի ներաշխարհում՝ հանճարեղ Աղօթաւոր բանաստեղծի, Գրիգոր Նարեկացու մխտիք ապրումները, տենչերն ու գերերկնային մտապայտումները «վերստին յաւելուածի» սարսուռով օծուն... «Ծով ծիծաղախիտ ծաւայանայրի» քնարերգուին:

Իմ այս մտախոհերի մէջ ցանցուած, մեր պատանի մակոյկավարները թիերի ճողփիւնով յառաջ կը թոցնէին նաւակը խաղաղ ալիքների ուսերի վրայով: Պատանի աշակերտները լիակուրծք երգում էին ընաշխարհի ժողովրդական, ազգային երգեր, — «Երբ ալեկոծ», «Ձայն տուր ով ծովակ», «Մենք անկեղծ զինուոր ենք», «Նաւակին մէջ հայ պատանին»...:

Մեր շուրջը թանձր մթութիւն էր, իսկ երկինքն էլ աստղազարդ:

Երկու ժամ տեւողութիւնից յետոյ մենք մեզ գրտանք Աղթամար կղզու փոքր նաւահանգիստը, ուր եկել էին կղզեբնակ տիրացու մոնթերն ու ծառայողները: Նրանք լսել էին երգի ձայները, ծովու բացերից հասած կղզու անդորրութեան մէջ ապրող բնակիչներին:

Այդ տարին կղզու բնակչութիւնը տաս հոգուց աւելի չէր: Դպրոցի տեղափոխութիւնից վերջ, այնտեղ ապրում էին երկու վանականներ՝ Հայր Պօղոս վրդ.

և ներսէս վարդապետ, երկու ձեր տնտեսուհիներ, միւսները տիրացու սպասաւորներ:

Բոլորս երգ ու ծիծաղով մակոյկից դուրս նետուեցինք ափը, աշակերտներից երկուքը նաւակը զըրկելով դրին ափին, ապա նաւահանգստի գառիթափից ուրախ ձայներով առաջացանք միաբանական երկյարկանի շէնքի պատշգամբ: Այնտեղ մեզ բարեւեց Հայր Պօղոսը, իրեն յատուկ զուարթ խօսքերով:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԼԵԶԱՐԴ՝ ՎԱՆԱԿԱՆԸ

Աղթամարայ միաբանութեան ամենից տարէց այս վանականը, եօթանասունից ոչ պակաս, մի վերին աստիճանի բարի, աղօթասէր, խաղաղ ու խաղարար անձ էր, զուարթախօս ու կատակասէր: Հասակով բարձր, ճեփ-ճերմկած մազերով, սպիտակափառ ամուսն մօրուքով, որ դեռ նոր սկսած էր նօսրանալ: Սուր և ուժեղ տեսողութիւն ունէր, ակնոց չէր դորժածու՛մ: Պատկառազգու արտաքինի հետ միաժամանակ թեւթեւ և արագաշարժ էր: Նա վերջին շառաւիղն էր վանական հին սերունդի և նրա էլ վերջակէտը եղաւ: Նրա սիրած գրքերն էին մի հնամաշ աստուածաշունչ, շուշփայով փաթթած, Նարեկ աղօթագիրքը ու պատմագիրներից Թովմա Արժրուհի և Խորենացի: Նա հայրենասէր էր, հաւատարիմ իր եկեղեցուն ու ազգին: Այս երկուսից դուրս ուրիշ նւիրական բան չտեսայ նրա մօտ:

Կեանք ապրած ու տեսած մարդ էր, քսանեհինգ տարիներից ընդունել էր կուսակրօն վարդապետի կոչումը, վարել թեմի մի քանի վանքերի վանահօր պաշտօններ: Հինգ մատի նման ճանաչում էր կաթո-

ղիկոսական թեմը, գիւղերը, վանքերը իրենց կալուածներով. հայ ու քիւրտ ժողովուրդներին, իրենց կենցաղային հարեւանական պայմաններով, ծանօթ քիւրտ ցեղերին ու բէկերին: Վարժ էր քիւրտ խօսակցական լեզուին:

Նա մասնակից և դերակատարներէն է եղել Աղթամարի վանական ներքին պայքարներին, երբ իսաչատուր Շիրոյեան եպիսկոպոսը դաւադրօրէն կաթողիկոս կ'օծուի, այն ժամանակ երբոր կ'ըսպանուի Տէր Պետրոս-Բիւլբիւլ կաթողիկոսը փշաւանց գիւղում Գաւաշի ցեղապետ Կուլիխսան պէկի ձեռքով 1864 թ.:

1906 թ. երբ զինքը առաջին անգամ տեսայ, նա իր յառաջացած տարիքի հետեւանքով տաս տարուց աւելի էր որ ապրում էր կղզում, որտեղից չէր սիրում ոտք դուրս ձգել: Կղզու մէջ իմ բնակած սենեակը կից էր Հայր Պօղոսի ննջասենեակ առանձնարանին: Ստեղծուած էին առիթներ, երբ նա պատմում էր իր ապրած օրերի գանազան դէպքեր, պատահարներ եւայլն:

Հայր Պօղոսը, իր տարիքին յատուկ կշռադատող մարդու արամբարանութեամբ բարձր էր զնահատում խմորուող յեղի. աշխատանքները: Կեղեքուող, հարբատահարուող և յանիրաւի հալածուող հայ ժողովուրդի համար բարերար էր համարում յեղափոխական աշխատանքներին փարած հայորդիների ջանքերը: Արդար հիացմունքով էր խօսում իրիմեանի մասին, նրան համարում Աղթամարցի, Աղթամարում վարդ. ձեռնադրուած լինելով: Իրիմեանից անբաժան էր Բաֆֆին, որի մասին պատմելիս թմրկահարում էր վանական վերարկուէի մէջ պահուած ձեռքը, ուղղում ցուցամատը դէպի կղզու հիւսիս բարձրացող քարաժայռը — Բաֆֆու քար —, որ եղել է ներշնչարան վիպասան-բանաստեղծի համար:

— Է՛յ ջահէլ ջիվաններ, որ ուխտի կուգաք մեր կղզին, մեր վանքը, առանց Բաֆֆու քարի գլուխը բարձրանալու մի՛ վերադառնաք ձեր տուները, ասում էր այս ծերուկ հոգեւորականը ազդող շեշտով:

Հայր Պողոսը Հայդուկ Իշխանին կոչում էր «թըվընքով (հրացանով) կաթողիկոս Մեծի Տանն Աղթամարայ», որ եկել է փոխարինելու կրօնապետ կաթողիկոսին՝ շրջապատող շնագայլերից զէնքով պաշտպանելու հօտը:

Նա սուր հիւմորով պատմում էր իր առաջին ծանօթութիւնը մօրուքաւոր իշխանի հետ, որ դեռ շատ ջահէլ էր, դեղնակտուց: Առանձին զուարթութիւն կը ծաւալէր Հայր Պողոսի աստուածշնչական դէմքին, երբ պատմում էր թէ ինչպէս հազիւ մի քանի ամիս ատք դրած էր լեռնապարը ու այցի եկած կղզին. մի անգամ իր մօտ կը կանչէ Հայր Պողոսին ու կը հասկացնէ նրան, որ մի գումար նուիրարբերէ կազմակերպութեան գործին:

— Մեր պ. Իշխանը, ասում էր Հայր Պողոսը, էնպէս էր համոզուած, թէ Աղթամարայ մեր վարդապետները էջմիածնական միաբանների նման գումարներ, դեղին օսկի ունին դիզած: Մի անգամ, երբ թէյ էինք խմում միասին, ինձ ևս ասաց — Հայր Պողոս, քեզ նշանակել եմ 30 օսկի, որ պիտի վճարես, հա՛... չըլնի օկանջի ետեւ ձգես:

— Է՛, եթէ չվճարեմ ի՞նչ պիտի լինի, էլ չասի թէ չունիմ:

— Ի՛նչ պիտի լինի, պիտի տաս, թէ չէ վերջը լաւ չի լինիր:

— Ասի շատ բարի, միւս գալստեանը 30 օսկին հազրը (պատրաստ) կըլինի:

Մէկ քանի ժամանակ յետոյ, երբ պր. Իշխանը

իր խումբով կղզին եկաւ, վերցրի ունեցածս հոգե-
պահուոր 3 ոսկի և 10 մէջիտ փող, տարայ քիսայով
(քսակ) դրի սեղանին վրայ: Ահա իմ ունեցածս, պր-
Իշխան, Հայր Պօղոսի փարէն էսա, բանիդ կըգայ է-
սա, բանիդ չիգայ էսա:

Իշխանը ժպտալով վերցրեց քսակը, առանց նայե-
լու ինձ յանձնեց ասելով.— Հա՛յր Պօղոս, ես քեզ
փորձեցի, մենք պէտք չունինք: Հիմա էդ մաշած վե-
րարկուն դէն ձգիր, մէկ նոր Ֆարաճա կարել կու-
տամ Շատախից բերածս շալերից, կը հազնիս և էջ-
միածնական հայր սուրբների պէս օրօր-չորոր ման
կուզաս...

Ահա այս զուարճախօս անցուդարձը Պօղոս հայր
սուրբը կը պատմէր զուարթութեամբ, բոլորը խտաց-
րած յօրինել էր մի սրախօս քառեակ, իբրև թէ Իշ-
խանը ասած է յանգաւոր.

Հա՛յր Պօղոս

Եկուր հոս

Տուր երեսուն Օս (Օսմ. ոսկի)

Եթէ ոչ կընկնիս փոս:

Այժմ քառասուն երեք տարիներ անց, խոր յար-
գանքով կը մտաբերեմ բարետիպ Պօղոս Հայր սուր-
բին. մտապատկերիս մէջ այժմ վերակենդանացած
գձուում է նրա պատկառելի դէմքը, հի՛ն հի՛ն հաւատն
ու բարքն մարմաւորող հայ վանական տիպը:

Նա Աղթամարայ վանական միաբանութեան վեր-
ջին շառաւիղը եղաւ. միաժամանակ և վերջակէտը.
Երբ 1915 թ. վերջնականապէս ամայացաւ կղզին իր
դարերի ազգ. հոգեւոր կեանքից և ուր հաւատարիմ
իր ուխտին, սրախողխող թշնամու սուրից իր մահը
գտաւ, ինչպէս նահատակ՝ հայրենի սուրբ հողի վրայ:
Պօղոս Հայր սուրբը, ամենայն օր, արչալոյսին

վաղ, արտորանօք կ'ըշտապէր Արծրունականոց Տա-
 ճարն Աղթամարայ, կը ղօղանջէին զանգահատան զան-
 քակները (*) քաղցրալուր մելոդիայով, մինչ մեր
 Հայր սուրբը հաւատքով խունկ ու մոմով կ'աղօթէր
 համայն աշխարհի խաղաղութեան համար, ամբողջ
 մարդկութեան սիրոյ և եղբայրութեան համար, ապա
 նաեւ իւր Հօտի երջանկութեան, նրա փրկարար ա-
 զատութեանը իրենց ջանէլ կեանքերը նուիրարերոյ
 զինուորեալ մանկանց համար...

Ահա Հայր Պօղոսի հիւրընկալ ցուցմունքով մենք
 տեղաւորուեցանք երկու սենեակների մէջ: Մեզ տուին
 մի սովորական պարզ ընթրիք՝ հաց, պանիր ու մա-
 ծուն, որից յետոյ պտոյտի ելանք դէպի կարմիր և
 կեղեցու ծայրի հարթավայրը, կղզու արեւելակողմը
 ծովի մակերեսից մօտ 30 մէթր բարձր:

ՖԷՒՍՅԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԻ ՄՈՒՏՔԸ ԿԴՁԻՆ

Կէս գիշեր անց էր, լուսաբացի մօտ, կղզու ըս-
 պասաւորները հեռուից լսուող ձայնի եղանակից ար-
 թըննալով յայտնեցին թէ նաև է մօտենում կղզուն: Ամենայն հաւանականութեամբ եկողները յեղափոխա-

*) Այս զանգակներից մեկը վերջին անգամ տեսայ,
 (1915 թ. վասպ. գաղթից յետոյ իբրև կողոպուտ հասել
 էր Ասրպատական) Թաւրիզ քաղաքի տաբաթապահների
 դպրոցի բակում կախուած: Ասիեցիստների միսիոներ գր-
 ցել էր եւ գործածում էին իրենց դպրոցի համար: Չան-
 գի վրայ կար Աղքամարի վանքի սեփականութիւն հաս-
 տատող ձուլածոյ, բարձրախաղակ գրութիւն հայ տառ-
 րով: Յետոյ ի՞նչ եղաւ՝ ինձ յայտնի չէ:

Պաններն են, դատելով երգի ձայներից և գիշերուայ
այդ պահից:

Ի ոլորս վեր ելանք, հազնուեցինք ու իջանք նա-
ւաճանդիստ, ուր Հայր Պողոսը աշխոյժ աշխոյժ կե-
ցած էր ջրի ափին: Նա եւս ասաց որ եկողները մեր
տղաներն են անպատճառ: Ծովի այդ կողմում, Թա-
մար թագուհու կէս ջրամոյն կղզեակի մօտով, մթն-
թեան մէջ ուրուաղծուեց առաջաստը պարզած մի
նաւ, որ դանդաղօրէն իջեցնելով առաջաստը հասաւ
նաւահանգստի բերան: Նաւահանգստի քարերի վրայ
դուբո ցառկեցին գինուած մարդիկ, արագ և ճար-
պիկ շարժումով: Նաւը կարգադրութիւն ստացաւ իս-
կոյն յետ վերադառնալ: Շուտով յայտնի եղաւ որ
Սարգիս Բարսեղեանն (*) էր (Յեղափոխական անու-
նով Շամիլ) իր խմբի հետ եկողը, բոլորը 7 հոգի:
Մեր պատանի աշակերտները, ծանօթ բոլորի հետ,
միախառնուեցին խմբին. վերցնելով օրոյ ծանրու-
թիւններ շտապեցինք միաբանութեան ազատ սենեակ-
ները, ուր տեղաւորուեցին: Պարզ եղաւ, որ այդ օ-
րերին լուրջ հետապնդման առարկայ էր Սարգիսն իր

*) 1906 թ. Ասեան վերջը, երբ Իսխանը իբրև
պատգամաւոր մեկնեց մասնակցելու 7-րդ ընդհ. ժողո-
վին, նրա բացակայութեան միջոցին Սարգիս Բարսեղ-
եանը ստանձնեց լիճնախարհի կազմակերպութեան ղե-
կավարութիւնը: Ու այդ պատճառով, մտամնով փափ-
կակազմ, բարձր կրթութեամբ մտաւորական ոյժը, պէտք
էր սեւեւել թէ ինչպէս օտնում էր ֆեսայական կեանքի
ծանր բեռը, դաժան գրկանքները, հետխոսն օրջելով
Ռեսունից. Մոկսի, Շասախի անդնդախոր ձորերը, կա-
ծանքներն ու առապարհները: Առ ոչինչ համարելով լեռ-
նապարի ցուրտն ու ձմեռը, բուռն ու սառնամանիք:

Վահայ Սարգիսը կամ Սարգիս Բարսեղեան (Շամիր)

խումբով և կատարած աշխատանքներով, որ կատարում էր նաեւ քիւրտ ժողովուրդի վստահելի խաւերում: Նա իր խումբով այդ օրերին շրջում էր Մոկսում և Շատախում, վերադարձին Գաւաշում խմբի զինուորներից մի մասին ուղարկում կարկառի շրջան, իր հետ պահելով վեց հոգի, որոշում է գաղտնի մըտնել Ս. Ղթամար կղզին, այդ կերպ թէ իր հետքը կորսնցնելու և թէ ապահով վայր հանգստանալու համար, մի առժամանակ:

Վանքի սպասաւորները տաք ջուր պատրաստեցին, բոլորս նստեցինք թէյի, միայն չկար Հայր Պօղոսը. սա սովորութիւն ունէր, երբ խումբը գալիս էր

կղզին, ինքը յօժարակամ ստանձնում էր հսկողութիւնը. շրջում կղզու ափերը, ասելով. — Տղանե՛ր գուք բեզարած կը լինէ՞ք, հանգստացէ՞ք ապահով, մենք կը կատարենք պահակութիւնը: Արդարեւ այդ արթուն հոգեւորականը՝ ամենաքաղցր պարտականութեան մէջ կ'ըզգար իրեն, կատարելով փորձ և արթուն հոկողութիւն ամեն անգամ, երբ Ֆէդայական խումբը կղզին կուգար:

Խումբի այս անսպասելի այցելութիւնը իմ աշակերտների համար անակնկալ էր. մէկ տարուց աւելի էր որ նրանք առիթ չէին ունենար զինուած խմբի ներկայութիւնը վայելել, շրջագայիլ, զրուցել ծանօթ հայդուկների հետ: Ծանօթանալ զէնքի վարժութեան և մաքրելու, դասաւորելու աշխատանքին: Մեր պատանիները միաձուլուած էին նրանց հետ, կարծես մի երազանք ունէին, դպրոցի ընթացքը աւարտելուց յետոյ, զինուորագրուել Ֆէտայական գործօն աշխատանքներին: Ուումը, փամփուշտ, հրացան ուսած նւերելու ժողովրդի և հայրենիքի ազատագրութեան սուրբ գործին:

Ծաղկազարդի այդ առաւօտը աղատ ու համարձակ մեր պատանիները շրջագայում, զրուցում ու երգում էին խմբի հայդուկների հետ: Միայն Սարգիսը զբազուած էր նամակագրութեամբ, որի աւարտումից յետոյ փակեց մի երկու նամակածրար, կրնքեց ու հասցէագրեց Շամի Կ. Կոմիտէին:

— Դէ՛, տղերք, շուտ նաւակով հասէ՞ք Խորգո՞մ, այնտեղից մեր ուրացող Պետրոսից ստացէ՞ք վանից եկած կապոցները, նամակները և արագ գարձէ՞ք յետ: Սարգսի այս խօսքի վրայ վանքի սպասաւոր Ներսէսը, որ վարպետ և հմուտ էր նաւելու գործին, իր հետ վերցնելով մեր աշակերտներից 4 հոգու, իջաւ նա-

ահանգիստը: Մտան մեր փոքրիկ մակոյկը, կենտրոնաբարձ
 ժպտուն թիավարեցին զէպի Հայոց-Չորի Խորգոմ գիւ-
 ղի ուղղութիւնը, կղզու ղէմ յանդիման արեւելք՝
 Մենք մնացողներս կարմիր եկեղեցու հարթութեան
 վրայ կեցած, բարի՛ ճանապարհ, շուտ վերադարձէք
 կ'աղաղակէինք: Մակոյկը կարճ միջոցից յետոյ դար-
 ձաւ մի փոքր կէտ, միայն շողուն փայլին էին տալիս
 ջրից վեր բարձրացող թիերը՝ մեր տեսողութեան:

Վանի և լեռնապարի միջև ստեղծուած էր սուր-
 հանդակային կապի իւրայատուկ մի գիծ այսպէս: Յե-
 ղափոխական նամակներ, գրականութիւն (թերթեր և
 գիրք), նաեւ զինական միջոցներ, նայելով իրենց ըս-
 տիպողականութեան, արագ կամ շտապ, ճամբայ կը
 հանուին յատուկ թղթատար սուրհանդակների միջո-
 ցաւ: Այգեստանից, Բերդակ, Կինդանանց, Արտամետ
 Գիւղերով ապա Խորգոմ, ուր հին գործիչ, Ուրացող
 Պետրոս անունով, կ'ընդունէր առաքումները, կը պա-
 հէր, մինչև Սղթամար կղզուց (որի ծածկանունն էր
 Ս. Հեղինէ) հասնէր նաևակ (ծածկանունն Աղաւնի) ա-
 ղանին և տեղափոխէր կղզին: Եւ ընդհակառակն կը
 կատարուէր կղզուց նոյն գծով Այգեստան: Չպատա-
 հեցաւ ո՛չ մի զէպք որ վտանգուէր յեղափոխական
 այս գիծը իր փոխադրական երթեւեկի միջոցին: Յիշ-
 ուած գիւղերի մէջ կուսակցական կազմը պարտաւոր
 էր եկած ծրարը կամ նամակը անմիջապէս ճամբու
 հանել միւս գիւղը, առանց յապաղումի:

Կէսօրից յետոյ վերադարձաւ մեր նաւակ-Աղաւ-
 նին բերելով իր հետ զրկուած թերթերի կապոցներ և
 նամակածրարներ, որոնք յանձնուեցան Սարգսին: Ա-
 ռատութեամբ ստացուում էին Թիֆլիսի «Յառաջ» կամ
 «Ալիք» օրաթերթերը, նաեւ լոյս տեսնող հատորներ
 ու պրօչիւրներ:

Այսպէս մենք այդ օրը չունեցանք մեր նպատակադրած զբօսանք պտոյտը: Մայրամուտը մօտ լինելով պատրաստուեցինք թողուլ կղզին և լուսով հասնիլ Ախալանքը, մեր դպրոցական կայանը:

Սարգիսը մի երկտողով, յանձնարարում էր Դանիէլ վարդօին նաւակը յետ ճամբել պարէնով միասին: Երբ հասանք զբախտուն, արեւը մայր մտած էր, աչակերտներին պատուիրուած էր կղզու հիւրերի մասին լուռ լինել և պահել զաղտնապահութիւն իրենց ընկերակիցներէց: Ծովափ դուրս գալով աչակերտները գրկելով նաւակը քաշեցին ու զրին աւազի վրայ, ինչպէս սովորութիւն էր:

Դանիէլ Հայր սուրբին տուի տոմսակը, և յայտնեցի բերանացի որ սպասում են նաւակին, քանի որ ներսում ոչինչ չունին: Վարդապետը ամեն պատրաստութիւն սկսեց տեսնել, որ գիշերով դասաւորէ նաւակում՝ առաւօտ զրկելու համար:

Սակայն գիշերը այլ անցքեր տեղի ունեցան, որոնք հաշուի առնուած չէին և դժուար նախատեսելի:

Ոստանի Գոյմադամութիւնը լրտեսների միջոցով ստոյգ տեղեկութիւն ստացել էր որ Ֆէտայիներէ խուճըր կիրակի օր մտել է Աղթամար կղզին: Այդ մասին հետադրական կապով արագ հաղորդել Վանի կեդր. իշխանութեան, որ անմիջապէս ձիաւոր զինուած ուժեր Վանից ճամբու էր հանել զէպի Ոստան. հրահանգելով միաժամանակ մինչեւ կարճկան եղող նաւահանգիստները ու կայանները առնել ուժեղ հսկողութեան տակ, որ ո՛չ մէկ նաւ տեղից չչարժուի. ամեն կէտում հաստատել զինուած ձիաւոր պահակախումբեր:

Ահա նոյն Ծաղկազարդի կիրակի օր կէսօրից՝ իշխանութիւնը արագութեամբ շարժման մէջ դրած էր

հարկ եղած ոյժերը պաշարման օղակի մէջ առնելու Աղթամար կղզին:

Գիրակի լոյս երկուշարթի, արշալոյսից շատ առաջ իմ ննջասննեակ մտաւ Դանիէլ Հայր սուրբը գիշերաբզգեստով, յայտնեց թէ երկու սպաներ 25 ձիաւորներով մտան ներս: Մէկը առանց հանգստանալու մի տասնեակի հետ գնաց Նոր-գիւղ Մոխրաբերդ: Սարգիսը մատնուած է և կառավարութիւնը հաստատօրէն նրա կղզուժ փոխուելը գիտէ: Միակ փրկութիւնը փոքրիկ նաւակը ներս փախցնելն է. և այդ կարող են անել միայն մեր աշակերտները: Առանց յապաղման միատեղ մտանք մեծահասակ աշակերտների ննջասննեակը, ուր խշտիակների վրայ սաները պառկած էին: Մեր յանկարծական մուտքից համարեա լոյրը արթնացան: Վարդապետը անմիջապէս աօաց հետեւեալը:

— Տղաներ, Մարգիտ իր խմբով կղզումն է. կառավարութիւնը գիտէ այդ, իր ձիաւոր ոյժերը քիչ առաջ մտան վանքը, զբաղուած են իրենց ձիերը տեղաւորելով: Այժմ մեր յոյսը ձեր վրայ է, ամեն վրտանգ աչք առնելով նաւակը պէտք է փախցնէք ներսի սոււնը: Դուք այսօրուայ համար էք պատրաստուում, ձեզ մատաղ, շուտ նաւակը թոցրէք ներսը: Ես շտապում եմ ձիաւորների մօտ, պիտի ձգձգեմ նրանց ձիերի տեղաւորումը և կերի հայթայթումը, արագ շարժուէք օգտուելով մութից և իմ ձգձգումից: Նա հրահանգեց միաժամանակ որ նաւակը ուղիղ չլիաժարեն ղէպի ծովը, այլ առաջ քաշեն ափով Ուռուսու այդու կողմը, ղէպի Բշկերտ գիւղը, այնտեղից նոր դուրս գան բաց ծովը. նախ ղէպի Առտէրի ուղղութիւնը, ապա նոր թիավարեն ղէպի Աղթամարը: Ասաց ու իսկոյն գնաց զբաղեցնելու վանք մտած ձիաւորներին:

Այս պահունն ես ականատես եղայ աշակերտներէ
անվարան դէպի գործ, դէպի վտանգ նետուելու փութ-
կոս վճռականութեան: Զորս հոգի, առանց սեւէ մատ-
անշուժի, արագութեամբ հագան հագուստնին: Մէկը,
որ կոչուեմ էր Յակոբ, ասաց, տղաներ սօլ մի հագ-
նէք, գուլպայով գնանք որ ձայն չլինի: Երան հե-
տեւեցին ուրիշ երեք հոգի՝ ինքնայօժար փութաջա-
նութեամբ...

Այս մտով իմանք ցած, բացինք դպրոցական շէնքի
դէպի ծով նայող մեծ դուռը:

Զորս պատանիները անցան ծովափը: Նաւակը, որ
քաշուած էր ափի աւազի վրայ, հրեցին զգուշ ջրի մէջ
ու նոյն զգուշութեամբ քաշեցին վարդապետի մատ-
նանշած ուղղութեամբ, կորան մեր տեսողութիւնից
ազամայ մթութեան մէջ:

Մենք շունչերնիս պահած դուռը կամաց փակե-
ցինք և բարձրանալով վերնայարկ սկսեցինք լուսա-
մուտից գիտել. հազիւ կէս ժամ անցած լուսա-
բաց էր, երբ սկսուեց հրացանների կրակոցը: Կա-
թողիկոսարանի բարձր կոտորին հսկող պահակը նկա-
տել էր ծովու բաց լողացող նաւակը, իմաց տուել ըս-
պային, որն իր կարգին հրամայել էր կրակել դէպի
վղզին յառաջացող մակոյկի վրան:

Մենք մեր հոգու մէջ բռնու երջանկութեան յու-
գումի մի պահ ունեցանք: Մեր տղաները անվախ խի-
զախութեամբ թոցրին ազատաբար նաւակը և ահա
աննպատակ կրակոցների տակ քաջի պէս թիավա-
րուեմ են հետո՛ւ ծովի բացերը, հրացանի գնդակի հա-
սողութեան սահմանից դուրս:

Մենք չգիտենք յետ այնու ի՞նչ կատարուեց կա-
թողիկոսարանի յարկաբաժնում, միայն իմացանք որ
փնտառւեմ էին Դանիէլ վարդապետին: Ոստիկանները

եկան զպրօց էլ նրան փնտոելու. սակայն իզուրս վար-
դապետը մի յարմար պահէն փախել էր Ախալանքի
ծառաստանների միջով, հեռացել անյայտ ուղղու-
թեամբ (*):

Թէ նաւակի փախցնելը, թէ Դանիէլ վարդապետի
ճարպիկ փախուստը շփոթութեան էր մատնել հրամա-
նատար սպային ու զինուորներին:

Մեզ ազգարարուեցաւ զպրօցի շէնքից դուրս չը-
գալ: Դրան կանգնեցուցին զինուած պահակներ: Այս
դրութեան մէջ մնացինք մի քանի օր, մինչև որ
կզգու պաշարումը վերացաւ...

Դանիէլ հայր սուրբի հեռանալուց յետոյ կառա-
վարութիւնը տեղապահ Յովսէփ եպիսկոպոսին ու միա-
բանութեան անդամ Եղնիկ վարդապետին տարան Ոս-
տան և կարգադրեցին ապրիլ Չարահան վանքում ընդ
հսկողութեամբ զինուորական իշխանութեան: Կոուրց
յետոյ երկուսն էլ վերադարձան Աղթամար, ու ունէ
պատասխանատուութեան չեն թարկուեցան:

*) Այս պատահարի հետեւանքով Դանիէլ վարդապե-
տը դարձաւ փախստական: Մի քանի ժամանակ վանում
իբրեւ փախստական ապրելով մեր նոյն վիճակ ունեցող
ընկերների հետ, Կ. Կոմիտէն նրան ուղարկեց պարսկաս-
տան: Արսաղի Քաղեռս առաքելալի վանքում վարեց վա-
նահօր պարսկացուքիւն: Օգնեց այդ բանուկ յեղափո-
խական գծով զինական փոխադրութեան աշխատանքին:
1908 թ. սահմանադրութիւնից յետոյ վերադարձաւ Աղ-
թամար իր պարսկացուքեան:

Գանիկ Վրդ. Զատոյեան

ՇՈՎԱՊԱՇԱՐՈՒՄԻ ԵՒ ԿՈՒՒՒ ԵՐԵՔ ՕՐԵՐԸ

Մեր չորս անձնագրո՛ն պատանիները՝ Յակոբ Գուլոյեան, Տիգրան Մազսուդեան, Տիգրան Շանգազ և Արշաւէր (ազգանուն չեմ յիշեր) նաեւ իր ներս-կզղին հասցնելով պատմում են Սարգսին իրենց մատնուելը և պաշարման ենթարկուելը: Ինչպէս յետոյ իմացայ՝

խումբը որոշում է սպասել զուցէ մի նաւահանգստից մի նաւ հասնի կղզին իրենց օգնութեան, մեր ընկեր- ների զուրսի ջանքերով: Այդ չիրականանալու պա- րագային նոր միայն փորձեն փոքր նաւակով հեռա- նալ կղզուց զինուած խմբով միասին. առանց պատա- նիները հետերնին վերցնելու. որովհետեւ մակոյկը այնքան փոքր էր որ նոյնիով շատ դժուարութեամբ կը վերցնէր եօթը զինուածները իրենց զինական մի- ջոցներով: Սա մի դժուարին ընտրութիւն էր որ պի- տի կատարուէր՝ աղէտների մէջ փոքրագոյնի ընտրու- թեան ապաւինելով, երբ ուրիշ ելք անհնար էր:

ԱՒԱԳ ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ

Այդ օրը Վանի Աւանց նաւահանգստից դէպի Աղ- թամար առաջացան ութ առագաստանաւեր, որոնցից հինգը մնացին ծովու բացերում շրջադայելով կղզին հիւսիս արեւմուտքից, երեքը եկան խարսխեցին Ոս- տանայ կապանի և կղզու միջեւ գտնուող Մանհճիր հրուանդանի խորշում, որ ցամաքամասի ամենամօտիկ կէտն է Աղթամարից: Նաւային այս պաշարողական շարժումը վարում էր Վանի նահանգի զինուորական իշխանութիւնը, որ ճամբայ հանած առագաստանաւե- րի մէջ տեղաւորած էր փոքրաքանակ զինուորներ ի- րենց պատրաստութեամբ, պարենով հւայլն: Նոյն օրը Մոխրաբերդ հայ գիւղի նաւահանգիստը և այն- տեղ գտնուող նաւերն ու նաւակները, ենթարկուեցան հակողութեան, վերցուեցան նաւերի բոլոր զեկերը: Ինչպէս Աղթամարայ 1904 թ. առաջին կուրի միջո- ցին, երբ Սասունից նահանջող հայդուկային մի զօրա-ւոր ու ստուար խումբ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ

Գատուանից ապաստանեց կղզին, կառավարութիւնը իւր զինուորական գործողութեանց համար խարխսիւ ըստեղծեց Ռչտուռնիքի Մանահճիւր հրուանդանը գրաւելու կղզին, ահա այս անգամ եւս նոյն վայրում համախմբեց իր կանոնաւոր զինական ոյժերը, լեռնային թնդանօթներով միասին:

Այս պատրաստութեամբ նոյն օրը, վերջալոյսից բաւական առաջ, առաջին փորձ կատարեց Կրեք նաւերը, զինուորներով մօտենալու կղզուն: Այս առաջին փորձը ցոյց սուաւ որ յիրաւի ֆէտայական խումբ կայ կղզու վրայ: Քանի որ առաջացող նաւերը, երբ ուրոշ հեռաւորութեան վրայ մօտենում էին Աղթամարին, ներսի կողմից լսուեցան հրացանային կրակոցներ ֆէտայիների կողմից: Անմիջապէս առագաստանաւերը սկսեցին յետ վերադառնալ իրենց կայանը, առանց լուրջ կոռէի բռնուելու: Մենք այս բոլորը դիտում էինք դպրոցի վերի յարկի լուսամտուտից երկարակող դիտակի միջոցով, առանց նկատելի դարձնելու մեզ: Այդ գիշերը անցուցինք խոր մտահոգութեան մէջ, համարեա արթուն, ականջի ե ուշադրութեան լարուածութեամբ դէպի դրսի ամեն ձայն կամ շշուկը:

ԱՒԱԳ ԵՐԵՔՇԱՒԹԻ

Այս օրը սկսեց լուրջ կռիւ: Նաւերի վրայ պատրաստել էին աւազով լեցուած պարկերից պատնէշներ, որոց ետեւը դիրք էին մտել կանոնաւոր զինուորները: Լեռնային երկու թնդանօթներն էլ զետեղած էին նաւերի մէջ: Սպայական կազմի ղեկավարութեամբ նաւերը առաջնալ սկսեցին, կէս առագաստները պարուերը առաջնալ սկսեցին, կէս առագաստները պարուերը. որոշ հեռաւորութիւնից սկսեցին գործել լեռնային հրանօթները, որոց գնդակները երբեմն հասնում

էին կղզուն, այնտեղ պայթում, բարձրացնելով փոշու
և ձուլի ամպ, որ պարզ նկատում էինք: Թնդանօթ-
ների որոտի հետ լսելի էին բաւական բուռն հրացա-
նային կրակոցներ, անշուշտ երկու կողմերից փոխա-
գարձող: Կրակոցները և ուժերի որոտները մերթ ու-
ժեղանում էին, մերթ թուլանում, դադրում:

Թուրք զինուորական ղեկավարութիւնը սպասում
էր որ ամենազօր թնդանօթի գնդակների պայթումով
պիտի բնաջնջուէին ներսում կոռուղ փոքրաթիւ ֆէ-
տայիները, այդ կերպ իրենք պիտի յաջողէին մտնել
կղզին: Զո՛ւր յոյսեր և ջանքեր, որովհետեւ ներսին-
ները իրենց դիպուկ նշանառութեամբ անկարելի կը
կացուցանէին առաքատաւոր նաւերին շատ մօտենալ
կղզուն: Այլ ձեւով նաւերը ենթակաջ պիտի լինէին
ջրամոյն լինելու վտանգին, չունենալով ծակող գնդակ-
ներից պաշտպանուելու միջոցներ:

Կոռու այս արարուածը տեւեց մի քանի ժամ, որի
ընթացքին նաւերը հնարաւորութիւն չունեցան մօ-
տիկ մերձենալու կղզու ափերին: Եախատեսուած որմ-
բաժութիւնը շտուաւ սպասուած արդիւնքը. հայ ֆէ-
տայու մօսին հրացանի գնդակք ազդարար նշան էր
թուրքերին, որ կղզու ափին հասած անգամ կարող են
ժողամոյն լինել ու անհնար է կղզին բարձրանալը: Ե-
ղած միջոցները չէին ծառայում կղզին գրաւելու նը-
պատակին կամ ջնջելու հայ մարտիկներին:

Սկսուած նաւարչաւը ձախողանք եղաւ այդ օրը.
զինամթերքի սպառումից բացի, մարդկային կորուստ
չունենալով դանդաղօրէն նաւերը յետ վերադարձան
իրենց կայանը և Մանահճիւր լեղուակի առաջ խարսխե-
ցին: Այս եւս պիտի ասենք, որ կղզու մէջ կոռուղ մեր
ֆէտայի տղայք նաւերը գնդակով վնասելու և աս-
քեարների խփելու մտադրութեամբ նշանառութիւն

չէին անում, այլ միայն ազգարար կրակացով հասկաց-
նում, որ աւելի չփորձեն մօտենալ կղզուն, այլ պէս
Քէդաջու գնդակին մատաղ պիտի գառնային անվրէպ:

ԱՒԱԳ ՉՈՐԵՔԵԱԲԹԻ

Նոյն կտուրի փորձը, մի աստիճան աւելի խիստ
հրացանաձգութեամբ ու սաստկացած ուժակոծութեամբ
կատարուեցաւ Չորեքշաբթի կէսօրին: Դրական ու չե-
շափելի արդիւնք չունեցաւ թուրք զինուորական հը-
րամանատարութիւնը. և թուում էր թէ նա ուզում էր
այս ձեւի պաշարումով և կտուրի շարունակականու-
թեամբ անաքեկման ու սովամահութեան ենթարկել
Քէտայիներին, նրանց մղելու որ անձնատուր լինին:

Նոյն օրը առաջին մութը բռնելուն պէս, խումբը
կը գործադրէ իր որոշումը. այլեւս զուր էր սպասել
օգնութեան եկող նաւի, պէտք էր թողուլ կղզին, ի-
րենց ազատ դուրս գալու բախտը կապելով չորս անձ-
նագոհ պատանիներէ բերած փրկարար մակոյկին, թէեւ
տարողութեամբ զրեթէ անբաւարար, վերցնելու հօթ
հայդուկներն՝ իրենց զէնքերի ծանրութեամբ միասին:

Ուրիշ ճար և միջոց գոյութիւն չունէր:

Երկար յամեցումը կարող էր անցանկալի բար-
գութիւնների և վտանգաւոր անակնկալների առաջ
դնել գաւառաբնակ մերազնէից կեանքի ապահովու-
թիւնը:

Գիշերային մթութեան մէջ Սարգիսը և իր զի-
նակիցները ողջագուրանքով, ծանր, շատ ծանր ապ-
րումով բաժանուում են կղզու բնակիչներից, յատկա-
պէս ձերուհի Հայր Պողոսից և չորս պատանիներից:

— Բարով խէրով դուք ազատուէք այս շառից.

— ասել էր Հայր-Պօղոսը — մեր բանը խէր է, Աստուած մեզ պահեց Անդրանիկի կռուից (ակնարկը 1904-ի Աղթամարի ա. կռիւն է), էս անգամն էլ Տէրը մեզ կը փրկէ:

— Մենք ուրախ ենք լինելու, երբ բոլորդ ապատուէք: Յեղափոխական ֆէդայու պատիւը թող փրկուի, մենք մեր արածը արինք — ասել էր պատանիներէս Յակոբը:

Օգտուելով գիշերային թանձր խաւարից. խուճբը նաւակի թիւերը շարժելով յառաջանում է Առտէր կղզու ուղղութեամբ դէպի բաց ծովը, ապա թեքում էր մըրակ աւերակ վանքի ծովափը, որ գտնուում էր Մոխրաբերդի և Գանձակ-Վառնայի գիւղերի միջեւ: Անվտանգ, առանց արգելքի անցնում են նաւապաշարման գծից: Դուրս գալով ծովափը, նաւակի յատակին բանում անցք, մի քանի մեծ քարեր տեղաւորելով մէջը, սուշուում է նաւակը ջրի յատակը, այսպէս հետքը կորսուում է: Խուճբը այնտեղից բարձրանում է Գլուշկան անունով լեռնագագաթին, այնտեղից գիտակներով հետեւում թէ ինչպէս գիտուորները նաւերով պիտի մըտնէին կղզին:

ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐԻ ՄՈՒՏԻՔԸ ԿԴՁԻՆ, ՊԱՏԱՆԻ ՅԱԿՈՒԹՅԱՆ ՈՒՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հետեւեալ օրը, աւագ հինգշաբթի, Հայր Պօղոսը կղզու վրայ երկու տեղ բարձր ձողի ծայրին պարսպում է ճերմակ դրօշակ, որն անշուշտ աննկատ չէր կարող մնալ մերձակայ ծովափից գիտուորի. դործողութիւններ վարող սպաների ուշադրութիւնից:

Որոշուած ժամին Մանահճերի ծովափից շարժուում

Ան նաւապետները զէպի Աղթամար, առանց կրակ բա-
նալու: Առաջին նաւը կարգադրութիւն է ստանում
յառաջանալով աւելի մօտենալ կզոռն. պարզ երեւում
են ձերմակ զրօշակները: Նաւին թուրք սաքեարները
բաց են անում մի քանի համազարկեր, փոխազարծում
չտեսնելով, առաջին նաւը մտնում նաւահանգիստ,
միւսները հետեւում նրան հետուից՝ կռուի պատրաստ
վիճակում: Կզզին զուրս եկած սպան և զինուորները
սկսում են աջ ձախ հրացան արձակել ու բարձրանա-
լով մօտենալ վանքի ու միաբանութեան շէնքին: Այս
չփոթ վիճակն ստեղծուած պահուն վանքի սպասուոր-
ներից յայտնի Եղովբոս սարսափի մատնուած տնտես-
աւանից զուրս վազում ցած ծովկզիբքը, աննորմալ շար-
ժումներով ու իրեն նետում, ծովի մէջ լողալով, հան-
գիպակաց նաւերը: Չորս պատանիներից Խիչանցի Յա-
կոբ Գուլոյեանը, որն ամենից կրտսերն էր, ինքն էլ
անգիտակցական մղումով կը հետեւի Եղովբոսի յըր-
նակին, ծով կը նետէ ինքզինքը: Ահա այս պարա-
գային ծովու վրայ եզոզ զինուորները կրակ կը բա-
նան երկու ապարախտների վրայ, առաջին իսկ զըն-
գակից կ'ըսպաննուի պատանի Յակոբը, իսկ Եղովբոսը
կը մնայ անվտանգ, փրկուելով ստոյգ մահից:

Պատանու սպանութիւնը ուժգին կ'ազդէ Պօղոս
վարդապետի վրայ: այս ալեւոր վանակաւնը ինքնիրմէ
եղած կը յառաջանայ զէպի զինուորները և սպան՝ զո-
չելով:

— Ես եմ վանքի տէր և պատասխանատուն, ինչ
գործ ունիք այս մանուկների հետ, որոնք ահուսար-
սափի մատնուած ձեր կրակոցից փախան ընկան ծովը:
Տէղայի չկայ, մարդ չկայ, վարուեցէք ինձ հետ ինչ-
պէս կ'ուզէք, անմեղներին մի խփէք, մի սպաննէք,
կրակելու կարիք էլ չկայ...

Ալիւոր վարդապետի այս խիղախուժիւնը, թե-
րեւս տարիքը և սքեմը, կ'ազդէ սպայի վրայ, որ կը
հրամայէ կրակը դադրեցնել:

Հայր Պօղոսը կ'առնուի հսկողութեան տակ, վան-
քի ծառայողներին, նրանց հետ նաեւ նաւակ փախ-
ցընող մեր պատանիներին կը համախմբեն երկու
սենեակի մէջ, պահակների հսկողութեան տակ:

Շուտով կղզին կ'իջնեն միւս նաւերից զինուոր-
ներ, սպաներ և աւելի թարծրաստիճան մի զինուոր-
ական հազարապետ, որի ցուցմունքով մանրամասն
խուզարկութեան կ'ենթարկեն բոլոր շէնքերը, խու-
ցերը, մառանները, ապա յետ այնու կղզու գանազան
մասերը: Ի վերջոյ Ս. Խաչ վանքը, ընկերակցու-
թեամբ Պօղոս վարդապետին:

ՀԱՅՐ-ՊՕՂՈՍԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՐԱ
ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐԸ

Այլթամարի սոյն կռուից յետոյ, մի անգամ երբ
Հայր Պօղոսը գտնուում էր Ախավանքում, զրոյց ու-
նեցայ իր հետ կղզում կատարուած անցուդարձերի
շուրջ: Նա պատմեց թէ ինչպէս իրեն ենթարկեցին
քննութեան և ինքը ինչպէս պատասխաններ տուած
է քննիչ սպային, առաջին օրն իսկ:

ՀԱՐՑ.— Ի՞նչ եղան ֆէտայիները. Գարապաշ
է՞ֆ.

ՊԱՏ.— Գացին, ինչպէս որ եկել էին:

Հ.— Քանի՞ հոգի էին:

Պ.— Վեց կամ եօթը հոգի էին:

Հ.— Ծիշդ չես ասում, աւելի շատ լինելու ենո:

Պ.— Բոլորովին ճիշդ եմ ասում, հարցրէք վան-
քի մեր պառաւներին էլ:

Հ.— Անունները ի՞նչ էին: Գլխաւորին ի՞նչ անուն էին տալիս:

Պ.— Ոչ մէկի անունը չգիտեմ: Գլխաւոր չկար, բոլորն էլ մէկ էին:

Հ.— Ո՞րտեղացի էին:

Պ.— Աստուած գիտէ:

Հ.— Ի՞նչ տեսակ զէնքեր ունէին:

Պ.— Պէյ իմ, ես զէնքի մասին գաղափար չունիմ, վարդապետ մարդ եմ:

Հ.— Պոմպա կա՞ր հետերնին:

Պ.— Կեանքիս մէջ պոմպա տեսած չունիմ:

Հ.— Ե՞րբ եկան կղզին, և ինչո՞ւ տեղ տուիք:

Պ.— Մի գիշեր ժամանակ էր, երբ եկան վանքը և բոլորին բանտարկեցին մի տեղ, թոյլ չէին տալիս շուրս գալ: Տեղ չտալը մեր ձեռքին չէր, եթէ պետութիւնը սահմանից թոյլ է տուել էս հողը մտնեն, էս տեղ էլ կըզան, ամեն տեղ էլ կ'երթան:

Հ.— Ինչո՞ւ համար եկել էին կղզին:

Պ.— Մի բան չեմ իմանում, որ կարողանամ ասել:

Հ.— Ուրիշ ժամանակներն էլ ֆէտայիները եկե՞լ են կղզին:

Պ.— Առաջին անգամ լինելով. ֆէտայի նոր տեսայ:

Հ.— Ո՞ր կողմ գնացին:

Պ.— Նրանց գնալը մենք չիմացանք:

Հ.— Կղզու՞թ թաքստոց, պահեստ կա՞յ:

Պ.— Այդ տեսակ դաղտնի տեղեր չկան կղզում, եթէ չէք հաւատում՝ ձեր ձեռքն է, ինչքան կ'ուզէք խուզարկեցէք:

Նոյն ձեւի հարցաքննութեան ենթարկել էին Յովսէփ եպ. Ռչտունուն, (որ 80 տարեկանի մօտ հասաւ

ԳԱԳԻԿԱՇԷՆ ՎԱՆՔՆ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

(Նկարի աշակողմը, ղեկնու ճիշտ ակը, հանգչում է պատանի Յակոբը)

կուճն էր), ապա Եզնիկ վարդապետ Ներկարարեանին: Յովսէփ եպ. շատ կտրուկ կերպով հրաժարուել էր հարցաքննութեան ենթարկուել, ասելով որ ինքը ոչ-ինչով ծանօթութիւն և տեղեկութիւն չունի և զուր տեղ նեղութիւն չպատճառեն իրեն: Իսկ Եզնիկ Հայր սուրբը մտածուած պատասխաններով ընդառաջել էր հարցաքննութեան, միշտ պնդելով որ թէ՛ կաթողիկոսարանը, թէ՛ վանքը Օսմ. կառավարութեան հանդէպ հաւատարիմ դերի մէջ են: Կատարուածները իրենց կամեցողութենից դուրս են:

Զինուորական ոյժերը երեք օր Աղթամարում մընալուց յետոյ ամբողջովին պարպեցին և հեռացան: Մեր դպրանոցը ունեցաւ պատանի վառվառն Յակոբի կորուստը, որ մինչեւ այժմ էլ յիշում եմ, ինչպէս երէկ...

Կրկնազատկի կիրակի օրը ուսուցչական խումբով իր դասարանի աշակերտներին հետ այցի գնացինք Աղթամար կղզու նշենու ստուերախիտ ծառի հովանու ներքոյ հանգչող անձնազոհ Յակոբի թարմ հողակոյտին, որի վրայից քառասուն երկու տարիներ անց՝ այսօր էլ շոյելով անցնում են վանայ ծովու և Ռշտունեաց աշխարհի հովերը:

Հայրենի կղզու գրկում հանգչող պատանի մարտիրոս, պատի՛ւ քո հերոսութեան, պատի՛ւ քո յիշատակին:

Թէհրան 1949

ԳԻՆ՝ 75 Լ. Դ.

00

00

00

00

00

00

Հասցե՝

Doct. A. KABAKIAN
Rue Georges Picot, Imm. Totalh
Beyrouth, (Liban)